Agora
Social Sciences Journal

Шевчук Д. Левіятан і доля свободи в суспільствах. *Агора. Журнал соціальних наук.* 2026. Вип. 4, № 1. С. 93–98. https://doi.org/10.25264/2786-9202/4.1-93-98.

ЛЕВІЯТАН І ДОЛЯ СВОБОДИ В СУСПІЛЬСТВАХ

Дмитро Шевчук [a,*]
[a] *Доктор філософських наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи Національного університету "Острозька академія", Україна*

Рецензія на книгу: Дарон Аджемоґлу, Джеймс Робінсон. Вузький коридор. Держави, суспільства і доля свободи. Київ: Наш формат, 2020. 520 с.

Основне питання, яке ставлять Дарон Аджемоґлу і Джеймс Робінсон у книзі «Вузький коридор. Держави, суспільства і доля свободи»: як виникає свобода і чому вона є рідкістю у світі? У 2024 році вони спільно з Саймоном Джонсоном отримали Нобелівську премію за свої дослідження про те, як формуються інститути та як вони забезпечують процвітання. Концепція «вузького коридору» також у певному сенсі вписується в ці дослідження, оскільки основний фокус тут спрямований на пошук передумов балансу між державою (міцними державними інституціями) та громадянським суспільством, який має забезпечувати свободу.

Книга «Вузький коридор» може сприйматися також і як продовження відомого бестселера Д. Аджемоґлу і Дж. Робінсона «Чому нації занепадають?», у якому на прикладі історичних екскурсів та аналітики сучасних кейсів розглядаються причини того, чому одні країни забезпечують своє процвітання, а іншим це не вдається і вони переживають занепад, здавалося б, без жодних явних на те причин. Одним із висновків, який зробили автори в «Чому нації занепадають?», полягає у тому, що розвиток вперед рухає активне громадянське суспільство, яке ставить на перше місце економічний і політичний добробут кожного громадянина. У «Вузькому коридорі» автори переконують, що для виникнення і утвердження свободи і держава, і суспільство мають бути міцними: «Сильна держава потрібна для того, щоб стримувати насильство, виконувати закони, надавати суспільні послуги, необхідні для життя, у якому люди при владі роблять і впроваджують свій вибір. Сильне мобілізоване суспільство потрібне для контролю і стримування цілої держави» (с. 13). Баланс між державою і суспільством не виникає внаслідок революцій, оскільки боротьба і співпраця між ними триває постійно. Водночас, твердять дослідники, окреслена взаємодія надає державі ширші можливості забезпечувати суспільство тим, чого воно потребує, а також вона сприяє кращій мобілізації для контролю за реалізацією цих можливостей. Крім того, Д. Аджемоґлу і Дж. Робінсон прагнуть дати відповідь на питання, яка держава і яке суспільство потрібні нам сьогодні.

В умовах сучасності перед нами постають проблеми нерівності, безробіття, повільного економічного зростання, складних загроз у сфері безпеки, військових викликів і агресій. Відтак, автори стверджують, що нам потрібна держава, яка розвине додаткові можливості й візьме на себе нові зобов'язання, а ми маємо знайти нові способи її контролювати, мобілізуючи громадянське суспільство і захищаючи наші свободи.

Для позначення політичного простору між деспотичною державою і бездержавністю автори використовують метафору «коридор». У межах своєрідного коридору свободи власне й вибудовується співпраця між державою і суспільством: у цьому коридорі держава й суспільство не тільки борються, а й співпрацюють. У книзі зазначається, що спеціально вибрано метафору «коридору», а не «дверей»: щоб досягти свободи, треба не просто увійти в якісь «двері», а пройти чималий шлях коридором, аби насильство було взяте під контроль, були написані відповідні закони, які захищатимуть права і свободи, а держава має служити громадянам. Іншими словами, лише в коридорі виникає й еволюціонує істинна свобода, яка не обмежується політичним, економічним і соціальним домінуванням. За межами коридору свобода не може проявитися, оскільки її стримує або відсутність держави, або її перетворення на деспотію.

При цьому важливо зауважити, що потрапляння в коридор не конче створює свободу. Д. Аджемоґлу і Дж. Робінсон зазначають, що насильство, вбивства та свавілля тривали, іноді набували шалених масштабів ще понад тисячу років. Водночас входження у вузький коридор стає початком процесу, що обмежує деспотизм.

У самому ж коридорі спрацьовує «ефект Червоної Королеви». Автори книги відсилаються до «Аліси в Задзеркаллі» Льюїса Керола, де стверджується, що «тут доводиться бігти з усіх сил, аби залишатися на тому ж місці». Термін «ефект Червоної Королеви» вперше використав еволюційний біолог Лі Ван Вален для пояснення палеонтологічних даних: ймовірність вимирання певного виду не залежить від того, як довго він існував, оскільки навколишнє середовище (хижаки, паразити, клімат, інші види) постійно еволюціонує разом із ним; відтак біологічному виду потрібно постійно змінюватися й адаптуватися, щоб зберегти свою позицію або вижити. Цей принцип згодом почали застосовувати для пояснення еволюції соціальних систем, бізнесу, технологій тощо. У випадку концепції Д. Аджемоґлу і Дж. Робінсона ефект Червоної Королеви стосується перегонів між суспільством і державою, коли обидві сторони змушені бігти щодуху, аби лише втримати своє положення. Якщо суспільство слабне і не може бігти так швидко, аби наздогнати державу, то остання перетворюється на деспотію. Також держава повинна постійно розвивати свої можливості перед лицем нових завдань і викликів, аби підтримувати свою автономію, забезпечувати виконання законів і залагоджувати конфлікти. Ефект Червоної Королеви, переконані автори, робить обидві сторони сильнішими. Крім того, Червона Королева робить державу відповідальнішою перед суспільством і чутливішою до його запитів. Однак слід пам'ятати і про ризики,

які можуть бути спричинені цим ефектом. Звертаючись до кейсу Веймарської республіки, автори показують, як Червона Королева може вирватися з-під контролю. Проблема з Червоною Королевою, пишуть вони, у тому, що енергія, яка живить здатність і держави, і суспільства до розбудови, може дестабілізувати життя в коридорі. Веймарська республіка, яка врівноважувала державу і суспільство, у певний момент зазнала краху, що було зумовлено трьома факторами: поляризацією між державою і суспільством, яка унеможливила компроміс; нездатністю інститутів стримувати й розв'язувати конфлікти; соціальними, політичними, економічними зрушеннями, які дестабілізували інститути і посилили невдоволення. Результатом цього стало те, що німецька Червона Королева вийшла з-під контролю і передала стерно влади групі, що народилася внаслідок мобілізації народних мас.

Свобода, стверджують Д. Аджемоґлу і Дж. Робінсон, залежить від різних типів Левіятанів та їхньої еволюції. У такий спосіб автори книги прагнуть помислити ідеями Томаса Гоббса проти самого Гоббса. Зокрема, пишуть таке: «На відміну від уявлення Гоббса про те, що суспільство підпорядковує свою волю Левіятану (що в багатьох соціальних науках і сучасному світовому порядку вважають самозрозумілим), для нашої теорії фундаментальним є уявлення про те, що Левіятанів не завжди чекають із розкритими обіймами, а їхній шлях буває щонайменше кам'янистим. У багатьох випадках суспільство опиратиметься їхньому сходженню […]» (с. 73). Крім того, хиба Гоббса, на думку авторів, полягає у тому, що Левіятан не одноликий, а щонайменше – дволикий: «Насправді він [Левіятан – *Д. Ш.*] дволикий, наче римський бог Янус. Одне з цих облич схоже на те, що уявляв Гоббс: воно попереджає Війну, захищає своїх підданих, справедливо залагоджує суперечки, створює громадські служби та можливості господарювання, закладає підґрунтя для економічного добробуту. Інший лик – деспотичний та страшний: він затикає громадянам роти і глухий до їхніх бажань. Він домінує над своїми підданими, ув'язнює їх, калічить і вбиває. Він краде плоди їхньої праці або допомагає в цьому іншим» (с. 30).

Еволюцію держав (Левіятанів) та постання різних їхніх типів автори розглядають через призму двох критеріїв. Першим є потужність суспільства з погляду його норм, практик та інститутів. Тут також йдеться про колективну дію, координацію дій та стримування політичної ієрархії. Другий показник – сила держави. Зокрема, він включає впливовість політичних та економічних еліт, а також міць і владність державних інститутів. Виходячи з цього, у книзі представлено три основні типи Левіятанів (держав) – Відсутній Левіятан, Деспотичний Левіятан та Закутий Левіятан.

Відсутній Левіятан – це бездержавні суспільства, які через певні обставини опираються виникненню в них політичної ієрархії. Це проявляється, зокрема, тим, що деякі держави демонструють фасад, але вони не мають навіть базових інституцій і діють так, як це було б за відсутності держави. За Відсутнього Левіятана маємо розділене суспільство, яке спрямоване проти себе самого, нездатне діяти колективно та підозрює будь-яку особу чи групу в бажанні

впливати на політику. Як приклад, автори книги називають сучасний Ліван: «Ліванська держава слабка не тому, що її народ не зміг ухвалити правильне рішення щодо її розбудови. Насправді населення цієї країни має найліпшу на всьому Близькому Сході освіту, а її університетська система цілком сучасна […] Ліван – це бездержавне суспільство. Це сучасна держава з шістьма мільйонами населення, яка є членом ООН і має дипломатичні місії в усіх куточках світу. Але […] вона не має справжньої влади. Ліван – це країна з Відсутнім Левіятаном» (с. 73). Одним із проявів і причин Відсутнього Левіятана є те, що суспільство воліє залишатися для держави «непрозорим», оскільки існує страх, що владу захопить одна із груп, які існують в суспільстві. Тому суспільство схильне «присипляти» Левіятана.

Деспотичний Левіятан має здатність усувати суспільство від участі в ухваленні політичних рішень. Найменші елементи народної участі в урядуванні придушуються. Так було, зокрема, у Китаї, починаючи з династії Цін. У книзі багато уваги присвячено Китаю як прикладу Деспотичного Левіятана. Автори зазначають: «Поки Європа шкутильгала в коридорі, переживаючи постійну боротьбу між суспільством і державою, Китай крокував уперед завдяки здатності деспотичної держави домагатися всього наказами, чого новонароджений закутий Левіятан робити не міг» (с. 220). Це свідчить про те, що Деспотичний Левіятан здатний запускати «деспотичне зростання»: він може створювати добрі економічні можливості та стимули, організовувати суспільство, структурувати закони, здійснювати інвестиції. Проте забезпечити це в довготривалій перспективі досить складно, а відтак страшне обличчя деспотії проявить себе рано чи пізно. Забезпечити інновації під пильним оком Деспотичного Левіятана складно, оскільки потрібно проявляти креативність, яка тісно пов'язана зі свободою: індивіди повинні мати змогу діяти безстрашно, експериментувати, реалізовувати власні ідеї. В умовах деспотії це важко забезпечити. З цього Д. Аджемоґлу і Дж. Робінсон роблять висновок, що деспотичне зростання обмежене і має мало шансів стати основою тривалого і стабільного процвітання.

Окреслення Китаю як Деспотичного Левіятана в праці Д. Аджемоґлу і Дж. Робінсона відрізняється від бачення розвитку цієї країни у відомій праці Френсіса Фукуями «Походження політичного порядку». Ф. Фукуяма переконує, що Китай на тисячу років раніше за європейську цивілізацію створив прецедент становлення політичного порядку (наприклад, саме китайським винаходом є бюрократія модерного типу, що ґрунтується на компетенції, а не на родинних зв'язках). Разом з тим, приклад китайського шляху ідеально відповідає загальній концепції Ф. Фукуями, зосередженої на пошуках рівноваги політичного світу й запереченні однозначного оцінювання успіхів інституціоналізації та модернізації. Історія становлення політичного порядку в Китаї з погляду Ф. Фукуями – це постійне коливання від централізованої держави до патримоніалізму і навпаки. Відтак, Китай постає альтернативою неоліберальному шляхові соціокультурного розвитку, що його пропонує

світові західна цивілізація. Натомість Д. Аджемоґлу і Дж. Робінсон пишуть (піддаючи сумніву також одну із аксіом теорії модернізації) таке: «Один широковідомий аргумент, який наводять соціологи, часом називають „теорією модернізації". Згідно з нею, коли нації багатшають, то стають вільнішими й демократичнішими. То чи варто нам чекати таких перетворень від Китаю? Заледве. Майже два з половиною тисячоліття руху деспотичною стежкою поза коридором свідчать про те, що будь-які зміни напрямку навряд чи відбудуться без жодних проблем і надія на швидкий „кінець історії" в Китаї, наймовірніше залишиться фантазією» (с. 230).

Закутий Левіятан народжується тоді, коли є сильне громадянське суспільство, активне і мобілізоване, здатне протистояти владі держави і заковувати її політичні еліти. Цей Левіятан здатен справедливо залагоджувати конфлікти, надавати громадянські послуги й створювати економічні можливості. Найголовніше, що така держава здатна закладати підвалини свободи. Д. Аджемоґлу і Дж. Робінсон пишуть: «Це той Левіятан, якому люди, що вірять у свою здатність його контролювати, довіряють і з яким співпрацюють, дозволяючи йому зростати. […] Його прикметна риса – кайдани – він не спроможний домінувати над суспільством, як Гоббсів морський монстр, і не має змоги ігнорувати і пригнічувати народ, коли той намагається впливати на ухвалення важливих політичних рішень. Він стоїть не над суспільством, а поруч з ним» (с. 74).

Крім цих трьох основних типів Левіятанів, у книзі надибуємо ще Паперового Левіятана. Паперовий Левіятан – це державні утворення, які зовні схожі на держави і здатні виявляти певну владу в обмежених сферах або у великих містах. Проте ця влада порожня: вона непослідовна й неорганізована в більшості галузей і майже повністю відсутня у віддалених регіонах країни, якою вона мала б правити. Такі держави переважно лишаються деспотичними, вони мало орієнтовані на людей, нечуткі до них, проте їх ніщо не стримує від репресій і знищення народу. Водночас громадянам бракує ролі держави як сили, що розв'язує суперечки, запроваджує закони, надає громадянські послуги. Д. Аджемоґлу і Дж. Робінсон зазначають, що цей тип держави притаманний багатьом країнам постколоніального світу. Автори так описують цього Левіятана: «Паперовий Левіятан поєднав найгірші риси Відсутнього і Деспотичного. Тією мірою, якою йому притаманна певна влада, він і деспотичний, і репресивний, і свавільний. Його принципово не контролює суспільство, яке він постійно прагне тримати слабким, дезорганізованим і розгубленим» (с. 354). Паперовий Левіятан не зацікавлений у добробуті своїх громадян і не прагне забезпечити їм свободу.

Загалом теорія «вузького коридору» Д. Аджемоґлу і Дж. Робінсона пропонує кілька висновків:

Немає підстав вважати, що всі країни світу підуть однією стежкою у своєму політичному розвитку. Очікувати слід розмаїття, а не конвергенції.

Однакові структурні фактори по-різному впливають на політичну траєкторію державного утворення залежно від панівного балансу між державою і суспільством.

Історія не є непереборною. Діяльність лідерів, еліт і політичних підприємців може полегшити колективну дію та сформувати нові коаліції, які змінять траєкторію руху суспільства.

Свобода виникає з хаотичного процесу, який непросто створити штучно.

У коридор веде багато дверей, а всередині дуже багато різних суспільств.

Баланс між державою і суспільством у книзі не є суто європейською особливістю: він виникав за різних обставин та в різних географічних і культурних середовищах. Тому Д. Аджемоґлу і Дж. Робінсон фактично відходять від європоцентричного погляду на розвиток ліберальних демократій.

Головна ж політична аксіома, яка лежить в основі цієї теорії: у людському житті є місце для свободи, і це суттєво залежить від держави та її інститутів. Саме тому нам потрібно творити державу, яка має силу застосовувати закони, але водночас готова вдягти на себе «кайдани свободи».

LEVIATHAN AND THE FATE OF LIBERTY IN SOCIETIES

Dmytro Shevchuk [a]

[a] *Dr Sc. in Philosophy, Professor, a Vice-rector for Scientific and Pedagogical work of The National University of Ostroh Academy, Ukraine*

Book review: Adzhemoglu, D., & Robinson, Dzh. (2020). *Vuzkyi korydor. Derzhavy, suspilstva i dolia svobody* [The narrow corridor: States, societies, and the fate of liberty]. Nash format. [in Ukrainian]